

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертацію

Ольги Вячеславівни Радчук

«Семантика засобів вираження поняття «відсутність»

у російській мові: лінгвокогнітивний аспект»

(Дніпро, 2020),

подану на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук

зі спеціальності 10.02.02 – російська мова

Загальною тенденцією сучасних досліджень є увага до когнітивного підґрунтя семантики мовних одиниць різних стратумів. Саме в цьому руслі виконано дисертацію О. В. Радчук, присвячену обстеженню семантики засобів вираження поняття *відсутність* у російській мові, що дотепер не було системно здійснено. Однією з магістральних тенденцій розвитку сучасної когнітивної лінгвістики є поліпарадигмальність, використання підходів, методик, ідей інших галузей знань. Для всебічного вивчення предмета та об'єкта О. В. Радчук органічно поєднує у своїй науковій концепції доробки не лише лінгвістичної семантики, граматики, когнітивної лінгвістики, дискурсології, а й суміжних гуманітарних дисциплін – філософії, психології, історії, культурології, застосовує вірогідні методи, спрямовані на вивчення різноманітних мовних фактів.

Звертаємо увагу на велику фактографічну базу рецензованого дослідження – 5000 одиниць, дібраних із Національного корпусу російської мови і Національного корпусу української мови, художніх творів, лексикографічних та інших джерел. Про репрезентативність дослідження свідчать 16 таблиць, рисунки у тексті та 4 додатки з рисунками та таблицями, які систематизують ілюстративну та фактографічну базу дослідження.

У вступній частині дисертації (с. 21–43) містяться всі необхідні структурні компоненти. Зміст вступної частини переконує, що запропонована робота є актуальною, новою, теоретично й практично значущою, її мета і завдання є такими, що потребують нагального розв'язання для подальшого розвитку сучасної лінгвокогнітивної теорії.

Актуальність теми дисертації визначена необхідністю системного дослідження поняття *відсутність*, що передбачає як впорядковане вивчення вербальних і невербальних засобів репрезентації цієї семантики, так і теоретичні узагальнення щодо когнітивних механізмів формування та транслювання досліджуваного поняття через вторинні репрезентації. Експланаторність поняття *відсутність* полягає в тому, що без нього багато фактів мови не можуть бути пояснені в когнітивному аспекті. Із теоретико-методологічного погляду актуальність дисертації пов'язана із апробуванням комплексного застосування методу прототипного опису й етимологічного аналізу мовного матеріалу, суміщення декількох дослідницьких методологій, зокрема й методології культурного трансферу.

Усе це відкриває нові перспективи дослідження когнітивної семантики, зокрема й абстрактних понять. Безперечно, таке спеціальне дослідження, у якому з'ясовується низка теоретичних питань стосовно методів і метамови лінгвокогнітивного опису семантики абстрактних понять, відповідає нагальним потребам сучасного мовознавства і є **актуальним**. Слід наголосити, що тема дисертації відповідає темі наукових досліджень кафедри слов'янських мов Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Закономірності функціонування слов'янських мов: динамічний, прагматичний і методичний аспекти» (державний реєстраційний номер 0117 U000812).

Наукова новизна роботи зумовлена концептуальними засадами дослідження і полягає насамперед у розробленні нового теоретичного погляду на асиметрію мовної системи, який базується на важливості

маркованого поняття *відсутність*. Розроблена О. В. Радчук методологія поєднує психологічний та історичний аспекти дослідження із соціокультурним. Застосовано також методологію культурного трансферу для виявлення лінгвоспецифічної та ідіонаціональної своєрідності досліджуваних мовних репрезентацій.

Уперше проаналізовано лінгвокогнітивні моделі формування семантики досліджуваного поняття на основі прототипів *нет* і *без*, з опорою на психологічний процес апперцепції встановлено когнітивний зв'язок зазначених прототипів з їхніми репрезентантами – первинними і вторинними номінаціями. По-новому кваліфіковано історичні дані появи вторинних номінацій із семою *відсутність*. Вивчено взаємовплив споріднених мов та виявлено нові типи референції та референційні ланцюжки у формуванні репрезентацій аналізованого поняття в російській мові.

Теоретичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що вона сприяє розробленню міждисциплінарного підходу, який допомагає узагальнити знання про людську мову як феномен. Унеском у розвиток **теоретичних засад** сучасної когнітології є творче опрацювання багатьох понять фонології, теорії асиметричного дуалізму, учення про асиметричність співвіднесених граматичних форм та їхнє поєднання з методологією прототипного опису лексико-граматичних явищ. Безсумнівне **теоретичне і практичне значення** має методика прототипного когнітивно-дискурсивного аналізу, яка може бути успішно застосована для дослідження інших абстрактних понять, метапонять та категорій. Плідним надбанням дисертації є розроблення поняття *відсутність* та відповідного метапоняття, яке слід віднести до термінологічного апарату когнітивної лінгвістики, а також підсумкові положення про формування лексико-семантичної й дериваційної експлікації досліджуваного феномена, які поглиблюють розуміння

парадигмального характеру системи російської мови, доповнюють словотвірну теорію, учення про внутрішню форму слова, апперцепцію.

Науковий інтерес становить запропонований в рецензованому дослідженні синергетичний підхід, який експлікує цілісне розуміння системи мови, одиниці якої когнітивно зумовлені (с. 14 АД); вивчення опозиції понять *наявність* vs *відсутність* та її використання для когнітивного аналізу мовних одиниць, конструкцій, моделей і їхніх мовних репрезентацій, що передають ментальні й культурні особливості носіїв російської мови. Крім цього, дисертація має вагомий науковий результат, одержаний під час розв'язання конкретних завдань дослідження, зокрема це стосується зіставлення синхронії та діахронії, унаслідок чого схарактеризовано когнітивну еволюцію уявлень про *відсутність* у російській мові, починаючи з довербального розвитку комунікації; аналізу жестів (11 паравербальних засобів) та паремій; вивчення лексико-граматичних феноменів російської мови з урахуванням фактів спорідненої української.

Композиція дисертації відповідає визначеній меті й завданням дослідження, які реалізуються у п'яти розділах. Роботу завершують загальні висновки і список бібліографічних посилань (418 позицій), чотири додатки. Загальний обсяг дослідження – 400 сторінок, обсяг основного тексту – 338 сторінок.

У першому розділі «Теоретична платформа і передумови дослідження поняття «відсутність» у російській мові» окреслено досліджувану проблему, обґрунтовано бінарну опозицію *відсутність* – *наявність*, з'ясовано спільні онтологічні та гносеологічні корені опозитів, їхню значущість для кожного індивідуума в мовному, ментальному й соціокультурному плані. О. В. Радчук умотивовує вибір теорії прототипів (E. Rosch 1975), переконує в необхідності використання поняття прототип, яке дає змогу створити ієрархію мовних засобів вираження поняття

відсутність. У першому розділі також розглянуті інші методологічні ідеї, які використовує Ольга Вячеславівна у роботі, пояснюючи їхній вибір.

У другому розділі «Методологічні основи дослідження поняття «відсутність» у когнітивному аспекті» визначено перевагу різних методик історичної та синхронічної лінгвістики, сформульовано методологічну базу дослідження, яка полягає в поєднанні синхронічного й діяхронічного підходів до аналізу мовного матеріалу, залученні вчення про апперцепцію в аналізі формування вторинних номінацій, порівнянні семантики й граматичних форм слів у російській та українській мовах.

У третьому розділі «Процес формування поняття «відсутність» у російській мові (діяхронічний аспект)» Ольга Вячеславівна висвітлює питання виникнення й еволюції поняття *відсутність* у російській мові; ґрунтуючись на вченні О. О. Потебні, застосовує етимологічний аналіз до генетично близьких опозитів *отсутствие – присутствие, відсутність – присутність*. Аналіз бінарної опозиції з когнітивних позицій надав можливість розкрити глибинні зв'язки цих пар антонімів, простежити розвиток і зміну граматичних форм, пояснити сучасне значення цих понять у системі наукового знання.

Реалізуючи завдання багатоаспектного аналізу, Ольга Вячеславівна вивчає невербальні засоби спілкування, виділяє 11 найуживаніших в російськомовному комунікативному середовищі жестів та визначає їхні значення.

Результати аналізу різноманітного матеріалу, зокрема російських прислів'їв, підтверджують гіпотезу дослідження, що «поняття «відсутність» є одним з базових понять світосприйняття людиною дійсності і, як наслідок, виступає стрижневим поняттям створеної людиною мовної системи, що відбиває її бачення світу» (с. 7 АД). У семантиці російських прислів'їв відображено національний характер, менталітет народу, систему його духовно-моральних цінностей.

Четвертий розділ «Лексико-семантична і дериваційна експлікація особливостей репрезентації поняття «відсутність» – своєрідна ілюстрація щодо експланаторного потенціалу поняття *відсутність*. Щоб продемонструвати цей потенціал, Ольга Вячеславівна глибоко аналізує семантику багатьох лексем (*вдова, холостяк, сирота, слепой, глухой* та ін.), досліджує процедури вербально-семіотичної діяльності людини, привертає увагу до внутрішньої форми, яка пов'язана з етимологією слова і водночас впливає на структуру його полісемії на синхронному рівні. Етимологічний аналіз допомагає з'ясувати формування нового значення, у якому відбивається нове знання. На особливу увагу заслуговують такі положення: 1) когнітивна діяльність людини передбачає поєднання двох принципів: структурної стабільності і гнучкої пристосовності, при цьому прототип створює стабільний центр; 2) когнітивні причини появи в мові ієрархічної системи засобів вираження досліджуваного поняття пов'язані з принципами надмірності та економії як регуляторів розвитку мовної системи; 3) формування значень еквівалентних ад'єктивів у російській і українській мовах (*безопасный – безпечний*) відбувається по-різному й демонструє автентичність кожної зі споріднених мов; 4) в словотворенні реалізується закон діалектики заперечення заперечення (*небезуспешный – небезуспішний*), який спричиняє формування евфемізмів з конотаціями зменшеності, толерантності, пом'якшення.

У п'ятому розділі «Відсутність» у граматичній системі: сутність vs явище» досліджено історичні мовні факти, виокремлено три семантичні типи поняття відсутність на рівні граматики російської мови: *повна відсутність*, тобто ті явища, яких немає і не було в граматичній системі російської мови (наприклад, реалізація повної відсутності через подвійне заперечення або початкова відсутність категорії детермінації); *відновлювана відсутність* граматичної категорії, елемента або форми слова, що з'явилися (наприклад, поява дієприслівників і дієприслівникових зворотів у російській мові періоду пізнього Середньовіччя); *зникнення*

будь-яких граматичних форм або граматичних категорій у процесі історичного розвитку мови (наприклад, утрата категорії двоїни або зникнення форми кличного відмінка іменників у російській мові).

У висновках узагальнено основні положення дослідження.

Визначаючи ступінь обґрунтованості наукових положень, викладених у рецензованій дисертації, слід насамперед відзначити її солідну наукову основу. У переліку використаної літератури серед 418 позицій є праці українських, західноєвропейських, американських та російських учених, що свідчить про обізнаність авторки з результатами найновіших лінгвістичних досліджень, які у рецензованій дисертації набувають подальшого творчого розвитку, стають плідним підґрунтям для створення оригінальних концептуальної і методологічної баз дослідження. Усе зазначене дозволяє стверджувати, що висновки рецензованої дисертації всебічно науково обґрунтовані і підтверджуються фактичним матеріалом.

Практичною заслугою дослідження О. В. Радчук є те, що воно має вихід у лексикографічну практику опису значень лексем, його результати можуть бути успішно застосовані у подальшому вивченні семантики мовних одиниць, зокрема у вузівських курсах із загального мовознавства, лексикології, дискурсології, лінгвокогнітології та прагмалінгвістики студентам-філологам, іноземним студентам, що вивчають російську мову. Матеріали дослідження також можуть бути корисними для створення підручників із зазначених курсів або науково-популярних видань.

Отже, ми переконані, що рецензована дисертація Ольги Вячеславівни Радчук відповідає необхідному рівню новизни дослідницького підходу, наукових концепцій та аналізованого матеріалу, що забезпечує *теоретичну та практичну значущість* роботи.

У змістовному та аргументованому дисертаційному дослідженні, яке, безсумнівно, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філологічних наук, є положення, які привертають увагу в плані дискусії

або ж уточнення, тож дозволимо собі висловити деякі думки критичного характеру:

1. У нас виникло декілька зауважень щодо уживаних термінів, насамперед в аспекті їхньої релевантності. На наш погляд, щоб досягти більш ясного структурного розуміння надзвичайно складного різноманітного матеріалу, необхідно чіткіше диференціювати мовні явища, що розглядаються в дисертації. По-перше, слід виділити мовні засоби, у семантиці яких відбивається емпіричний досвід носіїв мови, пов'язаний з просторовою (тілесною) орієнтацією людини і виявленням відсутності необхідних предметів, наприклад, води, їжі, даху над головою та ін. Як справедливо зауважує Ольга Вячеславівна, відсутність необхідного виявляється прагматично маркованою, оскільки людині доводиться добувати те, чого немає. Ця оцінка транспонується в семантику багатьох слів і виразів. Семантика морфем, слів, фразеологізмів відбиває когнітивну структуру людини, пов'язану з виявленням *відсутності* необхідного. Це поняття *відсутності* можна віднести до класу об'єктних понять за ступенем абстракції відбитої в ньому інформації.

По-друге, окрім об'єктного поняття першого ступеня абстракції, в дисертації розробляється поняття більш високої міри абстрагування – метаяпоняття *відсутність*, яке не можна змішувати з об'єктним поняттям, оскільки у метаяпонятті відбито мисленнєву процедуру, яку робить лінгвіст. Наприклад, «відсутність ознаки предикативності не дає змоги розглядати словосполучення як одиницю одного порядку з реченням, оскільки предикативність є основною і першочерговою ознакою останнього. Саме наявність такої ознаки робить мовну одиницю предикативною, тобто дає змогу співвіднести її з реченням» (с. 53–54 Д). Це поняття слід віднести до наукового апарату лінгвокогнітології.

Для опису першого поняття термін *сприйняття* є прийнятним, пор.: «Базовим психофізіологічним процесом для формування поняття «відсутність» спочатку є сприйняття» (с. 18 АД). Натомість для визначення

метапоняття релевантний, на наш погляд, термін *гештальт* (а не термін *сприйняття*), оскільки саме науковому пізнанню властиві принципи цілісності, структурності, динамічності, системності. На думку М. Вертгеймера, продуктивне мислення – це гештальт-процес: мислення діє в двох напрямках: приходять до цілісної, погодженої картини і встановлює, яким вимогам повинні задовольняти частини загальної картини. Ці ж принципи – цілісності, структурності, динамічності, системності – частково властиві мові, у цьому й полягає ізоморфізм мови та мислення. Саме завдяки цьому ізоморфізму лінгвіст визначає граматичний нуль як значиму відсутність компонента. Досліджувані у дисертації граматичні нулі належать саме до цих збоїв у цілісності структури та системності граматики.

2. На нашу думку, Ольга Вячеславівна дещо абсолютизує метапоняття *відсутність* у випадках, коли відносить до нього словозмінний і дериваційний суплетивізм (*ребёнок – дети vs. брать – взять*). На сторінці 26 автореферату йдеться про «відсутність матеріальної повторюваності знака». Пор.: «Дериваційні суплетивні форми виступають, на наш погляд, особливим видом демонстрації поняття «відсутність» на граматичному зрізі мови. Бінарна опозиція становить результат мовної селекції. Створена нова пара номінативних одиниць розрізняється фонемним і морфемним складом, що виступає відображенням поняття «відсутність»» (с. 306 Д).

3. Екстенціонал метапоняття *відсутність*, на наш погляд, занадто розширюється, у сферу дії якого включаються явища історії мови, подані в рубриці «відновлювана відсутність». Пор.: «*відсутність* граматичної категорії, будь-якого елементу або форми слова, що з'явилися, тобто коли внаслідок мовних процесів відбулися заповнення порожнечі в системі або зміна структури всередині системи (наприклад, поява дієприслівників і дієприслівникових зворотів у російській мові періоду пізнього Середньовіччя)» (с. 25 АД). Ольга Вячеславівна наводить багато прикладів

з історії мови: перерозподіл імен за типами відмінювання; становлення єдиної форми минулого часу в російській мові та ін. За цією логікою до відсутності можна віднести всі історичні зміни – історичні чергування звуків, явище фузії на морфемному шві, омонімію та багато інших феноменів мови. У цьому випадку обсяг поняття розширюється, натомість за відомим логічним законом зміст його нестримно звужується. Кожна наукова ідея має бути обґрунтована, тоді вона повноцінна і плідна, але, зведена в ранг світового закону, вона позбавляється змісту.

4. У нас виникло ще й таке питання: незрозуміло, що має на увазі дисертантка, коли пише про «первинне, поверхнєве» та «вторинне сприйняття» у фрагменті підсумків до розділу 5.3.3. «Квазісуплетивізм як результат мовної селекції»? Пор.: «Для виникнення і збереження суплетивів в мові повинні бути певні умови. Причиною ментальних і культурних особливостей є первинне сприйняття, найчастіше поверхнєве. Перша ознака, що «кинулась в очі», закріплюється в мові. У суплетивізмі, як аномальному явищі, навпаки відбувається закріплення вторинного сприйняття» (с. 328 Д). Було б добре з'ясувати це під час захисту.

Висловлені зауваження та побажання носять здебільшого рекомендаційний і частковий характер і не впливають на загальну високу оцінку рецензованої праці.

Завершуючи огляд рецензованої дисертації, зазначимо, що всі її положення пройшли широку наукову апробацію на 31 науковій конференції різного рівня у вишах України, Угорщини, Польщі та Румунії. Результати дослідження достатньо висвітлені в монографії (Харків, 2019), у 26 статтях, 19 з яких надруковані в спеціалізованих виданнях України, 4 – у зарубіжних наукових виданнях. Автореферат вичерпно відображає зміст дисертації.

Вважаємо, що рецензована дисертаційна робота відзначена науковою та методологічною зрілістю, носить системний та цілісний характер. Вона є присутнім унеском у подальший розвиток лінгвістичної семантики,

лінгвокогнітології, дискурсології, накреслює перспективу вивчення різних мовних одиниць у когнітивному аспекті, має беззаперечне теоретичне й практичне значення. Таким чином, зміст дисертації і автореферату свідчить, що робота Ольги Вячеславівни Радчук є завершеним дослідженням актуальної лінгвістичної проблеми, відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ № 656 від 19.08.2015 та № 567 від 27.07.2016), а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.02 – російська мова.

Доктор філологічних наук, доцент
кафедри російської мови
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна

Черцова

О. В. Черцова

Підпис засвідчую
Начальник служби управління
персоналом

Черцова